

го і того ж типу цивілізації — товарного виробництва, заснованого на принципі розподілу праці. Тому абсолютно недоречним є протиставлення «або — або», оскільки функція соціалізму полягає не в «повергненні» капіталізму, а в його діалектичному «знятті» на основі синтезу досягнень загальнолюдської культури, нагромадженої попередніми епохами, за рахунок залучення найширших народних мас до історичної творчості.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна*

Така протидія не зменшувалась і в повоєнні роки, коли з УРСР була возз'єднана і Закарпатська Україна. Раніше, висвітлюючи перетворення у західноукраїнських областях, Буковині та Закарпатті, вітчизняні історики, як правило, акцентували увагу на тому, що мешканці цих регіонів «мали можливість скористатися з наявного досвіду соціалістичного будівництва і впевнено спиралися на політичну й економічну могутність всієї Країни Рад.»¹ Як досягнення розцінювалося те, що «до середини 1946 р. тільки в західні області із східних областей Української РСР, з інших братніх республік прибуло понад 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів».² Однак практично нічого об'єктивного не говорилося про те, наскільки ефективним, а головне доцільним було тут використання набутого в інших республіках і областях досвіду. Ненаписаною донині залишається також історія того, які серйозні і гострі проблеми виникали, коли в західні області приїздили люди, котрі не просто не знали, а й не бажали рахуватися з місцевими умовами. Варто сказати нарешті правду і про беззаконня, яке часто чинили тут ті, хто здавалося б мав стояти на сторожі закону.

Автору цих рядків довелося ознайомитись з великою кількістю документів, що стосуються порушень законності у західних областях. Так, у липні 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про недоліки в роботі органів МВС, МДБ, суду і прокуратури по боротьбі з порушеннями радянської законності у західних областях УРСР», в якій, зокрема, зазначалось, що тільки за 5 місяців 1946 р. було «встановлено 965 порушень соціалістичної законності, у 462 випадках винуватці були віддані до суду»³. У деяких районах органи МВС і МДБ⁴ велику кількість заарештованих довгий час утримували у камерах попереднього ув'язнення (КПУ). Так, у першому кварталі 1946 р. у райвідділах МВС Станіславської області знаходилося 3 092 чол. заарештованих, з них незаконно утримувались в КПУ 2 023 чол.⁵

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6.

¹ Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. 8.— Кн. 1.— С. 69—70.

² Там же.— С. 71.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 50, арк. 93.

⁴ У лютому 1941 р. з НКВС було виділено НКДБ — Наркомат державної безпеки, в липні 1941 р. їх об'єднали у НКВС, а у 1943 р. створено НКДБ, який у 1946 р. переіменовано у Міністерство державної безпеки (МДБ). У 1946 р. НКВС переіменовано у Міністерство внутрішніх справ (МВС).

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 50, арк. 93.

Начальник Яблунівського райвідділу МДБ Станіславської області Діденко у листопаді 1945 р. заарештував 89 чол. молоді народження 1928—1931 рр. і сфабрикував так звану «запасну молодіжну сотню УПА». 28 чол. з них невдовзі були звільнені через відсутність будь-яких доказів провини, 22 чол. звільнили у січні 1946 р., решта — 34 чол. з санкції начальника облуправління МДБ Михайлова утримувались під вартою до кінця квітня 1946 р., після чого, за винятком 3 чол., були звільнені⁶.

Мали місце також побиття та самочинні розстріли затриманих. Так, оперуповноважений райвідділу МВС Винниківського району Львівської області Харитонов у березні 1946 р. після жорстокого побиття самочинно застрелив двох дівчат і працівника сільпо Муцака. Заступник голови Мельниця-Подольського райвиконкому Тернопільської області В. Лаптев, перебуваючи у травні 1946 р. в селі Пилипча, зайшов в одну з хат і почав перевіряти документи у тих, хто знаходився там. Після перевірки він заявив присутнім, що вони заарештовані. При спробі одного з присутніх піти почав стрілянина з автомата і важко поранив двох чоловік, один з яких, інвалід Вітчизняної війни Півторак, згодом помер від цих поранень⁷⁻⁸.

У постанові ЦК КП(б)У констатувалось: «Органи прокуратури і юстиції покликані здійснювати контроль за додержанням соціалістичної законності, у ряді випадків своєю безпринципністю, потуранням сприяють порушенням радянських законів, чим підривають авторитет суду й прокуратури і викликають невдоволення населення»⁹. Постанова містила гостру реакцію на випадки беззаконь і заходи, спрямовані поліпшити ситуацію. Тоді ж, у липні 1946 р., ЦК КП(б)У прийняв пропозицію МВС УРСР про доведення кількості бійців у винищувальних батальйонах до 35 тис. (Волинська область — 4 тис., Львівська — 6 тис., Дрогобицька — 5 тис., Станіславська — 7 тис., Ровенська — 4 тис., Тернопільська — 7 тис., Чернівецька — 2 тис.)¹⁰.

Однак невдовзі з'ясувалось, що при створенні винищувальних батальйонів виникли проблеми, насамперед порушувався принцип добровільності. Зігнані під тиском місцевої влади у батальйони люди охоче йшли на контакт з тим, хто вів боротьбу проти цієї влади. Внаслідок цього, приміром, у 1946 р. у Куликівському районі Львівської області тими, кого кваліфікували як «бандитів», були роззброєні 6 винищувальних батальйонів¹¹. Протягом 1946—1953 рр. ЦК КП(б)У неодноразово повертався до питання про порушення законності у західних областях. Так, у серпні 1951 р. було прийнято постанову «Про факти найгрубіших порушень соцзаконності окремими працівниками Болехівського районного та Коломийського міського відділів МДБ Станіславської області». В цій області мали місце необґрунтовані арешти громадян, допити заарештованих без ведення протоколів, застосування недозволених методів слідства. В документі зазначалось, що «порушення законів позбавляє наші органи активної підтримки населення, без якої немислима ліквідація залишків банд оунівського підпілля»¹².

У січні 1953 р. було прийнято постанову ЦК Компартії України «Про факти порушень соціалістичної законності деякими працівниками органів МДБ Дрогобицької та Львівської області». В документі, зокрема, зазначалось, що у квітні 1952 р. заступники начальника Дрогобицького обласного управління МДБ П. М. Колос і В. П. Логвиненко, колишній заступник начальника слідчого відділу цього управління С. І. Матвеєнков та заступник начальника Стрийського міськвідділу

⁶ Там же, арк. 93—94.

⁷⁻⁸ Там же, арк. 94.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, арк. 90.

¹¹ Там же, арк. 101.

¹² Там же, спр. 70, арк. 37—38.

МДБ В. С. Пономаренко незаконно заарештували мешканців села Сихов Ф. Т. Гадяка та Т. Ф. Гадяка. Недозволеними методами слідства від них добилися зізнань у тому, що вони здійснили терористичний акт. Внаслідок цього Ф. Т. Гадяка засудили до розстрілу, а його сина Т. Ф. Гадяка — до 25 років позбавлення волі¹³.

В липні 1952 р. за вказівкою заступника начальника Львівського обласного управління МДБ А. А. Данилова безпідставно були заарештовані мешканці села Красносельці Поморянського району П. І. Барабаш, С. І. Барабаш, В. В. Маланюк, В. Г. Свирський, М. І. Карабін. Їх обвинуватили у вбивстві голови сільради П. С. Венгера, до якого, як з'ясувалось, вони не мали відношення. Під час слідства на заарештованих чинився тиск, застосовувались незаконні методи допиту, деякі документи були сфальсифіковані. Під впливом всього цього В. Г. Свирський в камері покінчив життя самогубством. «ЦК КП(б)У вважає, — підкреслювалось в постанові, — що ці факти найгрубіших порушень соціалістичної законності з боку окремих працівників органів МДБ Львівської і Дрогобицької областей засвідчують незадовільне виконання вимог закритого листа ЦК ВКП(б) від 13 липня 1951 року, постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», про низький рівень оперативно-слідчої роботи та серйозні непорядки у прокурорському нагляді»¹⁴.

Один з самих вражаючих документів був направлений на ім'я М. С. Хрущова на початку 1949 р. Йдеться про доповідну записку військового прокурора військ МВС Українського округу Кошарського «Про факти грубого порушення радянської законності в діяльності т. зв. спецгруп МДБ». В записці зазначалось, що МДБ УРСР та його управління у західних областях України «з метою виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовують т. зв. спецгрупи, що діють під виглядом бандитів «УПА»... Однак, як свідчать факти, грубо-провокаційна і не розумна робота ряду спецгруп і допущені їх учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й незаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва у західних областях України». У записці наводились численні приклади на підтвердження цієї думки. Звернімося лише до деяких з них.

У березні 1948 р. одна з «спецгруп» двічі навідувалась у дім 62-річного Г. С. Паламарчука, мешканця села Грицьки Дубовицького району Рівенської області. Видавши себе за учасників «УПА», члени «спецгруп» піддали тортурам Г. С. Паламарчука та двох його дочок на тій підставі, що вони, мовляв, «видавали органам МДБ українських людей». Від них вимагали свідчень, що вони не зв'язані з МДБ, а з учасниками підпілля. Згодом, у липні 1948 р. на цій «підставі» доньки Г. С. Паламарчука були заарештовані, і співробітники райвідділу МДБ, також застосовуючи «натискні» методи, вимагали від них свідчень «про зв'язки з бандитами»¹⁵.

В ніч на 22 липня 1948 р. спецгрупа МДБ із села Підвисоцьке Козинського району Рівенської області увела в дім мешканця цього села Ф. Л. Котловського. Його піддали тортурам, обвинувачуючи в тому, що у нього часто зупиняються партійні і радянські працівники, а також в тому, що він видавав учасників підпілля. При цьому від Ф. Л. Котловського вимагали свідчень, що він є ворогом Радянської влади. Внаслідок тортур Ф. Л. Котловський дістав струс мозку та інші пошкодження.

¹³ Там же, спр. 73, арк. 2—3.

¹⁴ Там же, арк. 3.

¹⁵ Завдяки втручанням військової прокуратури обвинувачення з доньок Г. С. Паламарчука були зняті, і за постановою УМДБ від 24 вересня 1948 р. їх справу припинили.

2 доби тримала в лісі та ж спецгрупа мешканця села Ридків С. В. Михальчука.

Далі процитуємо записку: «В ніч на 23 липня 1948 р. цією ж спец. групою з с. Підвисоцьке була заведена в ліс /гр/омадян/ка Р.¹⁶, народж. 1931 р.

В лісі Р. піддали тортурам. Допитуючи Р., учасники спецгрупи тяжко її били, підвішували догори ногами, вводили у статевий орган дрючок, а потім по черзі згвалтували. У безпорадному стані Р. було кинуте у лісі, де її знайшов чоловік і доставив у лікарню, в якій Р. знаходилась довгий час на лікуванні».

Ці та багато інших фактів¹⁷ давали підставу авторові доповідної записки твердити, що після з'ясування провокаційної діяльності спецгруп, після звільнення безпідставно ув'язнених виникає реальна можливість «дискредитації радянської законності, органів МДБ і можливість використання кожного такого випадку у ворожих, антирадянських цілях українськими націоналістами».

Не можна обійти і ще одне місце документа: ...«Якщо Військова прокуратура і ставить перед МДБ УРСР питання про покарання злочинців, котрі грубо нехтують радянськими законами, то з боку МДБ УРСР це не знаходить належного і швидкого реагування: вишукуються не стільки докази злочинної діяльності осіб, котрі грубо порушили закон, скільки різноманітні приводи для того, щоб «спростувати» факти...»

Цей документ є одним з переконливих свідчень того, що причини протистояння і боротьби різних сил у західних областях України у добу сталінізму потребують більш пильної уваги істориків, позбавлення від однобічного підходу, вивчення всього комплексу наявного документального і фактичного матеріалу, особливо того, який донедавна був недоступний для фахівців. Та й взагалі політична історія Західної України сталінського періоду також має стати предметом серйозних досліджень. Певним її аспектам присвячені деякі публікації,¹⁸ надруковані окремі відомості про депортацію населення західноукраїнських земель¹⁹.

За станом на 1 січня 1953 р. у СРСР нараховувалось 2 млн. 753356 спецпоселенців. Серед них було і чимало виселених із західних областей України, зокрема 1 445 сімей так званих «куркулів», 171 566 «оунівців»²⁰. Виселення останніх разом з сім'ями відбувалось протягом 1944—1952 рр. За період з 1945 р. по 1950 р. на спецпоселенні народилось 2 181 чол., померло 14 435 чол.²¹ Характерно, що на жовтень 1946 р. в числі спецпоселенців було 29 351 чол. «оунівців» (серед них жінок — 14 069, дітей до 16 років — 9 756).²²

М. С. Хрущов у вже цитованій «таємній» доповіді на XX з'їзді КПРС, говорячи про виселення народів з місць проживання, зауважив: «Українці уникли цієї долі тому, що їх забагато і нікуди було висилати. А то б він (тобто Сталін — Ю. Ш.) і їх виселив»²³.

¹⁶ Прізвище навмисне спущено автором цих рядків.

¹⁷ У записці йдеться, зокрема, про пограбування місцевих жителів спецгрупами МДБ.

¹⁸ Див. наприклад: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції // Укр. іст. журн.—1991.—№ 1—7.—С. 3—15.

¹⁹ Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история.—1989.—№ 2.—С. 26—44; Депортация населения Западной Украины // Трибуна лектора.—1990.—№ 1.—С. 26.

²⁰ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История СССР.—1991.—№ 5.—С. 155.

²¹ Там же.—С. 163.

²² «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...» Л. Берия — И. Сталину // История СССР.—1991.—№ 1.—С. 157.

²³ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Реабилитация Политические процессы 30—50-х годов. Под общ. ред. А. Н. Яковлева.—М., 1991.—С. 50.

Однак депортація українців та інших народів, що проживали на території України, мала місце і саме тоді, коли М. С. Хрущов очолював ЦК КП(б)У. Безжалюгідний механізм терору діяв і під час війни з фашистською Німеччиною, що, на наш погляд, може бути темою окремого дослідження. Ось лише один з прикладів. 17 жовтня 1941 р. до М. С. Хрущова звернувся заарештований колишній начальник штабу військово-повітряних сил Київського особливого військового округу Ласкін. Він, зокрема, писав: «12 липня ц. р. я був заарештований у Москві, мовляв, «як учасник контрреволюційного замаху 1936—1937 рр.». З дня арешту пройшло 3 місяці, але ніяких матеріалів, що викривають мене в цьому, мені до сих пір не пред'явлено і пред'явлено бути не може, бо я **клянусь Вам**, що не тільки ніколи не був учасником будь-якого замаху, а й поняття не маю про нього...

Микита Сергійович! Я припускаю, що НКВС має якісь **наклепницькі вигадки підлих людей 1936—1937 рр.**, ціну яким і завдання яких Ви знаєте більше, ніж я... Я турбую Вас з чистим серцем... і сподіваюсь, що при Вашій допомозі в об'єктивному розгляді справи я зможу на фронті виправдати виявлену мені довіру, бо вірю, що правда запанує і я буду на свободі.

Не відмовте відповісти».

Цього листа М. С. Хрущов переслав у Москву Л. П. Берії.

Предметом особливої розмови повинні бути і події повоєнного часу, коли знову став збільшуватись, особливо у 1946—1947 рр., процент засуджених за «контрреволюційні злочини». Увага Сталіна до України і в цей період не зменшувалася, і він використовував будь-які, у тому числі об'єктивні, труднощі для надання їм «політичного забарвлення», для зміцнення системи своєї авторитарної влади. А проблем, ясна річ, не бракувало. До руйнівних наслідків війни у цей період додалися наслідки посухи 1946 р. У Миколаївській області, наприклад, врожай зернових культур у тому році складав від 1,9 до 3 центнерів з гектара, а у багатьох колгоспах ці показники були ще нижчі. За підсумками сільськогосподарського 1945 р. колгоспники Київської області на вироблені трудовні отримали 352 грами зернових, а 1946—не більше 150 грамів. В інших областях цей показник дорівнював 50—100 грамам²⁴. Ще у січні цього надзвичайно важкого року М. С. Хрущов, виступаючи на республіканській нараді передовиків сільського господарства України, говорив: «Посуха — вона, як і хвороба: коли появляється хвороба, вона найбільше приковує до ліжка людей з кволим організмом, вони швидше захворюють, легше піддаються хворобі, а сильна людина переносить хворобу легше»²⁵. Ці слова виявилися ніби пророчими. Виснажене війною, зубожіле від сталінської феодальної системи керівництва, українське село дуже важко переносило «хворобу» посухи. До ЦК КП(б)У та Уряду республіки одне за одним йшли з областей прохання про продовольчу позику.

Звернімося лише до одного з документів того часу. Він надійшов із Дніпропетровського обкому і облвиконкому. Ось що у ньому, зокрема, говорилося: «Виконком обласної Ради депутатів трудящих і обком КП(б)У повідомляють, що в багатьох колгоспах області, особливо в районах, що постраждали від посухи 1946 року, останнім часом встановлено випадки голодних набряків у окремих колгоспників і навіть цілих сімей...

Як установлено, хворіють у більшості випадків сім'ї загиблих воїнів, непрацездатні одинокі люди похилого віку і великосімейні, у яких або відсутній глава сім'ї, або він непрацездатний внаслідок інвалідності, переселенці з Польщі та репатрійовані.

²⁴ Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні. — К., 1990. — С. 34.

²⁵ Там же.

У зв'язку з тим, що продовольчі запаси у сільського населення, особливо в того, що проживає в районах, які постраждали від неврожаю, відсутні, останнім часом різко зросла захворюваність серед дітей і помітно збільшився приплив дітей із сільської місцевості у міста...

Останнім часом відмічено випадки залишення дітей батьками, що проживають у сільській місцевості, в громадських місцях міст (на вокзалах, у виконкомах міських і районних Рад, в міліції та ін. установах).

Таке становище склалося внаслідок того, що у 1946 році деякі колгоспники одержали дуже незначну кількість хліба на вироблені трудодні²⁶. Наприкінці цього листа керівники області зверталися із проханням про надання продовольчої позики. І таких прохань з різних областей республіки надійшло багато.

«Незабаром, — зазначає Микита Сергійович у мемуарах, — стали надходити офіційні донесення про людей, які померли від голоду. Відмічались випадки людожерства... Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, що він їздив до одного з колгоспів перевірити, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, яка працювала у цьому колгоспі. Ось як він розповідає про це: «Я побачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, що лежав на столі. При цьому вона примовляла: «Манечку ми вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванечка, протримаємося ще трішки». Уявляєш собі все це? Ця жінка збожеволіла від голоду і різала власних дітей!»²⁷.

Нині, коли з'явилися вітчизняні публікації про голод 1946—1947 рр.²⁸, можна було б наводити чимало такого роду трагічних фактів тодішньої ситуації.

Тверезий аналіз становища, розуміння того, що на Україні знов (як і на початку 30-х рр.) може виникнути голод з усіма його трагічними наслідками, — все це підштовхнуло М. С. Хрущова до дій. Він наказав підготувати для Уряду СРСР документ, який би містив об'єктивну оцінку продовольчої ситуації на Україні, а також прохання ввести продовольчі картки з метою забезпечити сільське населення продуктами харчування. М. С. Хрущов пішов на досить великий ризик, адже він уже знав про невдоволення Сталіна тим фактом, що Україна не тільки не виконує план хлібопостачі, а й звертається з проханням допомогти нагодувати власне населення. Та навіть сам Микита Сергійович, який багато років вивчав характер «хазяїна», не чекав тієї реакції Сталіна, яка була наслідком прохань Хрущова про допомогу. Сталін направив у відповідь образливу телеграму. В ній Хрущов називався «підозрілим елементом».

Невдовзі М. С. Хрущов поїхав до Москви. Він був готовий до всього, навіть до того, що його оголосять «ворогом народу» і тут же відправлять «на Луб'янку». І все ж він стояв на своєму: республіці потрібна допомога. Це ще більш розлютило Сталіна: «Не будь м'якотілим! Вони обдурюють тебе. Коли тебе інформують., розраховують використати твою сентиментальність. Вони прагнуть примусити тебе віддати їм усі запаси»²⁹. Врешті-решт Сталін таки дав вказівку виділити Україні продовольчу і насінневу позики. Було дано також безвідплатно 140 млн. карбованців для організації безкоштовного хар-

²⁶ Там же. — С. 35.

²⁷ Там же. — С. 35—36.

²⁸ Див.: Кожукало І. П. 1946—1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 260—270; Маковійчук І. М., Пилявець І. Г. Голод на Україні у 1946—1947 рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 14—32; Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946—1947 рр. — К., 1991. — 48 с.; Пахаренко В. Третій людомор // Літ. Україна. — 1991. — № 42.

²⁹ Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні. — С. 36.

чування населення. Все це деякою мірою полегшило становище. Однак Сталін не обмежився тільки цією вказівкою. Невдовзі він поставив питання про необхідність «зміцнити керівництво Хрущова у Києві». Причому спочатку сказав про це під час однієї з розмов самому Микиті Сергійовичу, а у лютому 1947 р. ЦК ВКП/б/ «закріпив» цю думку спеціальною постановою «Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні». З березня 1947 р. відбувся Пленум ЦК КП/б/У, у якому взяли участь член Політбюро ЦК ВКП/б/ Л. М. Каганович і секретар ЦК ВКП/б/ М. С. Патоличев. Їх обирають до складу Політбюро і Оргбюро ЦК КП/б/У. Пленум визнає «недоцільною» практику поєднання посад Голови Ради Міністрів і Першого секретаря ЦК КП/б/У і вирішує «затвердити Першим секретарем ЦК КП/б/ України тов. Кагановича Л. М. з тим, що тов. Хрущов М. С. залишається Головою Ради Міністрів УРСР». Пленум прийняв також постанову про невідкладні заходи по підготовці до весняної сівби 1947 р.³⁰

Політичні шляхи Хрущова і Кагановича перехрестилися знову. Вони познайомилися ще 1917 р., а у 20-ті—30-ті рр. їх стосунки були загалом дружніми. Іншою була нинішня ситуація. Невдовзі після появи Л. М. Кагановича у республіці стало зрозуміло, що він може стати для М. С. Хрущова свого рода «політичною Касандрою». Енергійно займаючись питаннями сільського господарства (ясна річ, у міру свого розуміння), Каганович разом з тим послідовно почав створювати враження, ніби на Україні не тільки у сфері сільського господарства, а й взагалі «не все гаразд» і причини цього ніби полягають у націоналістичних проявах. На одній із нарад з першими секретарями обкомів партії Л. М. Каганович заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві республіки буде розглядатись як прояв українського буржуазного націоналізму з боку керівників різного рангу.

Поступово розгорталася кампанія боротьби проти «націоналістів». Своєрідним «прологом» до цих «викривальних» дій стали згадки про роботу Кагановича на Україні у 20-ті роки. «...З якою ненавистю, — писав, зокрема, 6 вересня 1947 р. у газеті «Радянська Україна» поет А. Малишко, — буржуазно-націоналістичні виродки типу Хвильового і Скрипника дивилися на Москву і російський народ, висуваючи жалюгідні й брудні теорії про «самобутність» українського народу... Теорії націоналістично-фашистських запродавців до кінця викрила і розгромила наша партія. Товариш Сталін в листі тов. Кагановичу та іншим членам ЦК КП/б/У від 23 березня³¹ 1926 року відзначив, що хвильовізм ніс у собі політичну отруту, мав характер боротьби за відчуженість української культури..., проти російської культури і її вищого досягнення — лєнінізму»³².

За декілька днів до цього, 2 вересня, газета надрукувала скорочену стенограму доповіді О. Є. Корнійчука на пленумі правління Спілки письменників СРСР «Література Радянської України перед великим ювілеєм». Ось що, зокрема, говорив О. Є. Корнійчук: «Боротьба з буржуазними націоналістами має в українській літературі свою велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП/б/ і особисто товариша Сталіна більшовики України на чолі з Лазарем Мойсейовичем Кагановичем в 1926—1927 рр. розгромили «хвильовізм» — цю агентуру українського фашизму в літературі...

Бацили хвильовізму і тепер подекуди ще живуть в середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному ростові нашої літератури. Боротьба з проявами націоналістичної ідео-

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 734, арк. 3—4.

³¹ Так у тексті статті. Насправді лист датований 26 квітня 1926 р.

³² Рад. Україна. — 1947. — 6 верес.

логії лишається і тепер одним з найважливіших завдань української радянської літератури»³³.

15 вересня 1947 р. розпочався пленум Спілки радянських письменників України, який розглянув питання про виконання постанови ЦК ВКП/б/ про журнали «Звезда» і «Ленинград». З великою доповіддю виступив О. Є. Корнійчук, який, зокрема, зауважив: «Ви всі знаєте, що на Україні були буржуазно-націоналістичні організації (Вапліте, неокласики і інші), цілі групи буржуазно-націоналістичних декадентів. З ними вели боротьбу... передові письменники, їх розгромили наш народ, наша партія, наш Центральний Комітет партії під керівництвом тов. Кагановича»³⁴. Згадав Корнійчук і про «ворожий нашому народові сценарій Олександра Довженка»³⁵, що його критикував особисто Сталін. «Я, — зазначив Корнійчук, — товариші, був присутній на засіданні Політбюро, коли розглядався сценарій Довженка. Був там і Довженко, була там група запрошених українських письменників: тт. Рильський, Бажан... Товариш Сталін аналізував цей сценарій. Він сказав Довженкові у вічі: «Ви на сто кілометрів стоїте од ленінізму, од марксизму»³⁶.

19 вересня 1947 р. групу письменників прийняв у ЦК КП/б/У Л. М. Каганович. На зустрічі був також присутнім і М. С. Хрущов. Письменники говорили про пленум своєї Спілки, а обвинувачені в націоналізмі «качалися». «Я, товариші, — сказав, зокрема, на зустрічі Ю. Яновський, — багато пережив за цей тиждень (протягом якого працював пленум Спілки письменників. — Ю. Ш.), може, більше, ніж за який завгодно тиждень в моєму житті»³⁷.

Ось як відреагував на виступ Ю. Яновського критик І. Стебун. Прочитуємо стенограму: «Тов. Стебун: Дорогі Лазар Мойсеевич і Микита Сергійович. Я хочу саме тут перед вами ще раз сказати, що наша українська радянська критика відчуває велику провину перед нашою партією і перед нашою літературою за те, що ми в значній своїй частині... не зуміли зі всією належною нам гостротою і любов'ю побачити, розбити, виявити до кінця все те небезпечне, отруйне для нашої літератури...

Дорогі Лазар Мойсеевич і Микита Сергійович, не можемо ми вірити, я особисто не можу вірити тим словам, які проголошуються з цієї трибуни Юрієм Яновським. Нам не треба цих декларацій. Покажіть у творах, щоб кожний читач відчув його ворожість до буржуазного націоналізму. Ось таких творів ми хочемо, а не сухих декларацій і декламацій.

Пробачте, що я затримав вашу увагу...

(Тов. Каганович: Але чим ви пояснюєте, що всі хвалили роман «Жива вода»).

Тут є два моменти: не всі хвалили, що читали. Були такі люди, що не хвалили.

(Тов. Каганович: Багато хвалили. Ви можете назвати людей, які хвалили?).

(Тов. Яновський: Стебун, Новіченко, Малишко, «Прозова секція», редакція журналу «Дніпро», радіо).

(Тов. Каганович: А радіокомітет?).

(Тов. Яновський: Радіокомітет передавав мою книжку).

(Тов. Каганович: А кінорежисери?).

(Тов. Яновський: Кінорежисери знімали мене для кіно).

³³ Корнійчук О. Література Радянської України перед великим ювілеєм // Там же. — 2 верес.

³⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4512, арк. 10.

³⁵ Там же, арк. 16.

³⁶ Там же, арк. 16—17.

³⁷ Там же, спр. 4511, арк. 37.

(Тов. Каганович (звертається до т. Стебуна): Чим ви пояснюєте це?).

Я пояснюю це двома моментами. По-перше, роман написаний такою образною, своєрідною мовою, що спершу, коли читаєш його, не розбереш, треба вдруге, втретє прочитати, щоб зрозуміти, що там написано. По-друге, у нас дуже велике преклоніння перед авторитетами і настільки воно міцно сидить в традиції відношень серед письменників, що раз написав цей твір Юрій Яновський, значить це добрий твір»³⁸.

7 жовтня 1947 р. Політбюро ЦК КП/б/У за пропозицією Л. М. Кагановича ухвалило постанову «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП/б/ про журнали «Звезда» і «Ленинград». У цьому документі вказувалося, що «рішення ЦК ВКП/б/ Спілкою сприйняті формально», а її члени «опинилися фактично на позиціях обивателів і до самого останнього часу не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру, буржуазних перекохань у творах окремих письменників...» Звернімо увагу на слова: «не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру...» Хто ж «відкрив очі» керівництву республіки, а потім і Спілці письменників на ці ухили? Чи не сам Л. М. Каганович, у котрого із знанням літератури та й взагалі з освітою було, м'яко кажучи, не все гаразд?

Архіви зберегли один із документів, що переконливо засвідчує: ні, не сам Каганович, котрий, хоча й відчував ще з 20-х рр. перманентну потребу боротьби проти «українського націоналізму», дійшов висновку про необхідність чергового викриття. Йому підказали. І сьогодні ми можемо сказати, хто це зробив. 22 серпня 1947 р. літературознавці Є. Адельгейм та І. Стебун написали листа «Секретареві ЦК КП/б/У Лазарю Мойсейовичу Кагановичу».

Ось як розпочинався цей лист:

«Шановний Лазарю Мойсейовичу!

Вважаємо за свій обов'язок, як комуністи і радянські літератори, довести до Вашого відома ряд фактів, які є в нашому літературному житті і свідчать про політично шкідливі і небезпечні погляди серед певної групи українських письменників.

Як відомо, після історичних постанов ЦК ВКП/б/ і ЦК КП/б/У про літературу і мистецтво на Україні розгорнулася боротьба проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології у працях окремих українських письменників-літературознавців. Але ця боротьба, на жаль, у Спілці письменників України і в партійній організації Спілки письменників ведеться, на наш погляд, недостатньо і не з усією відвертістю і пристрасністю...»³⁹.

Л. М. Каганович надав цьому листу надзвичайного значення, що засвідчили, зокрема, його рясні «інвективи» на полях листа. А на першій сторінці читаємо: «Особисто. Тов Литвину. Лист цей серйозний, хоча й однобічно висвітлює питання, тому що в листі нічого немає по суті роботи правління Спілки, а також про помилки найбільших тузів і генералів, як Рильський, Яновський та інші. Прошу Вас ознайомитися з моїми зауваженнями у тексті і доповісти мені»⁴⁰.

Тодішній секретар ЦК КП/б/У К. З. Литвин, як і інші керівники, не міг не сприйняти серйозно ці зауваження. Ось, скажімо, автори листа твердять, що автор «ідейного хибного» історичного роману «Запорожці» Петро Панч є заступником секретаря парторганізації Спілки письменників.

Реакція Кагановича: «Чому дозволили? Де керівництво?» Звинувативши письменників А. Малишка, В. Бичка, С. Крижанівського, Д. Косарика, І. Неходу у націоналізмі, автори листа оголошують їх

³⁸ Там же, арк. 59, 62—64.

³⁹ Донос // Сільські вісті.— 1990.— 1 листоп.

⁴⁰ Там же.

ще й антисемітами. Каганович реагує: «Чому парторганізація не розглянула, адже це з арсеналу Гітлера? Треба перевірити у Копиці»⁴¹.

Є й інші зауваження. Втім, не про них хочеться сказати, а про інше. Сьогодні ми багато чого знаємо про Сталіна, його оточення, про сталінізм і про трагедії, ним породжені. Але не буває абстрактних політичних злочинів. За кожним стоять конкретні люди, як правило, і кати, і жертви тієї системи, яку беззастережно вважали єдино правильною. Такими, напевно, були і Є. Адельгейм та І. Стебун, автори листа-доносу, про який йдеться. І в цьому не стільки їх провина, скільки біда. Адже міне небагато часу, і вже у 1948 р. вони опиняться серед тих, кого викриватимуть, як «безрідних космополітів». А справжню хвилю побутового антисемітизму викличуть не українські письменники, а сам Сталін і його оточення, сфабрикувавши на початку 1953 р. «справу лікарів», котрих буде оголошено агентами «Джойнту»⁴².

А тоді, у 1947 р., з подачі «пильних» літераторів Управлінням кадрів ЦК КП(б)У було складено довідки про «націоналістичні прояви» у творчості окремих письменників. Власне кажучи, це були тенденційні збірники цитат з окремих творів. Так, наприклад «націоналістичні ідеї» у творчості Ю. Яновського «доводилися» за допомогою довільного цитування його роману «Майстер корабля» (1928 р.)⁴³. А ось як за допомогою цитати з оповідання І. Сенченка «Місто» (1923 р.) ті, хто складав довідку, обґрунтовували, що письменник «протягує боротьбистські ідейки про те, що УКП була попередницею КП(б)У». Наводилась така цитата з оповідання: «Гарячі часи національного самопізнання... Література... Олесь... Винниченко... Провал і революція. Центральна Рада і агітація на селах... Розум примушує бути комуністом, але коли поодинокі зазираєш в свою душу — бачу оту всю гидоту і, що гірше всього, не можу звільнитись... Гаразд, я примусив себе полюбити місто; я присилував себе зрозуміти класову боротьбу...»⁴⁴.

Під час перебування Л. М. Кагановича на Україні 29 серпня 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У ній відома наукова установа, праці її співробітників піддавалися розносній, необ'єктивній критиці. Саме такої критики зазнав колишній директор Інституту історії України професор М. Н. Петровський, у працях котрого «Возз'єднання українського народу в єдиний Український радянський державі» (1944 р.) і «Незламний дух великого українського народу» (1943 р.) вбачали і «серйозні помилки і перекручення буржуазно-націоналістичного характеру». Як спроби «відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі» кваліфікувалися праці Інституту історії України «Короткий курс історії України» (вийшов 1941 р. за редакцією С. Белоусова, К. Гуслистоного, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова), «Нарис історії України» (вийшов 1942 р. в Уфі за редакцією К. Гуслистоного, М. Славіна, Ф. Ястребова) та 1-й том «Історії України» (вийшов 1943 р. за редакцією М. Н. Петровського).

⁴¹ Д. Д. Копиця був заступником начальника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У.

⁴² У 1989 р. в листі до редакції газети «Літературна Україна» І. Стебун писав: «В той час я був одним із заступників голови правління Спілки письменників України й, на жаль, слухняно виконував категоричні командні вказівки «згори»...»

А незабаром почалася нова «кампанія» — на цей раз проти «безрідних космополітів». Тепер уже був підданий остракізму і я...

На моїй совісті назавжди залишиться важкий тягар співучасті в ганебній справі, що здійснювалась «за сценарієм Кагановича» 1947 року...» (Стебун І. Щоб ніколи не могло повторитися // Літературна Україна. — 1989. — № 15).

⁴³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4187, арк. 2.

⁴⁴ Там же, спр. 4164, арк. 2.

Однак тоді, у 1947 р., масштаби і характер кампанії, розгорнутої проти діячів літератури, мистецтва, науки не задовольнили Кагановича. І невдовзі за його ініціативою розпочалася підготовка Пленуму ЦК КП/б/У за порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП/б/У»⁴⁵. Цей Пленум, наслідки якого неважко уявити, не відбувся. Не виключена можливість, що Каганович і ті, хто у республіці підтримував його, не просто ідейно тероризували інтелігенцію, а також партійних і державних працівників, а, можливо, підводили під чергову, власноручно інспіровану кампанію, так би мовити, матеріальну базу. Отже, чи не готувався таким чином черговий тур репресій фізичних? Подальші дослідження дозволять дати відповідь на це запитання.

Слід визнати: тоді, у 1947 р., Сталіну вистачило розуміння того, що дії одного з найвірніших його соратників можуть не «зміцнити», а лише ускладнити керівництво життям республіки. 26 грудня 1947 р. Пленум ЦК КП/б/У розглянув «організаційне питання» і, «у зв'язку з переходом тов. Кагановича Л. М. на роботу заступника Голови Ради Міністрів СРСР», увільнив його з посади Першого секретаря ЦК КП/б/У⁴⁶. Цю посаду знову зайняв М. С. Хрущов, а Раду Міністрів УРСР очолив Д. С. Коротченко.

На цьому Пленумі М. С. Хрущов, зокрема, сказав: «Для здійснення рішень лютневого Пленуму ЦК ВКП/б/ й директив партії та уряду багато попрацював особисто товариш Каганович, котрий працював до цього часу секретарем ЦК КП/б/У»⁴⁷. Від'їзд Л. М. Кагановича для самого М. С. Хрущова мав принципове значення. Це було свідомство того, що Микиті Сергійовичу вдалося відновити сталінську довіру.

(Далі буде)

⁴⁵ XXII съезд КПСС.—17—31 октября 1961.: Стеногр. отчет.—М., 1962.—Т. 1.—С. 280.

⁴⁶ Неодноразово звертаючись до постаті Л. М. Кагановича у своїх мемуарах, М. С. Хрущов, зокрема, згадував: «Він не був таким, як Молотов, але він хотів бути навіть злішим за Молотова. Молотов був ближчим до Сталіна, хоча Каганович також був дуже близькою до нього людиною, і Сталін його за «класове чуття», за «класову непримиренність» до ворогів виставляв як еталон рішучої людини. (Хрущев Н. С. Воспоминания // Огонек.—1989.—№ 37.—С. 29).

З грудня 1947 р. Каганович працював заступником, а з березня 1953 р.—першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР. На XX з'їзді КПРС (1956 р.) він виступав із промовою, у якій назвав культ особи «шкідливим» (XX съезд КПСС.—14—25 февраля 1956 г.: Стеногр. отчет.—М., 1956.—Т. 3.—С. 532). Втім, це не завадило йому, а також Г. М. Маленкову і В. М. Молотову (всі вони були членами Президії ЦК КПРС) вже у 1957 р. домагатися зміщення М. С. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС на тій підставі, що викриття Сталіна зайшло, на їх думку, надто далеко. Їх успіх міг означати лише протидію розвиткові демократії, відновленню справедливості в країні. Рішенням червневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС Кагановича було виведено із складу ЦК і Президії ЦК КПРС. Як «активний учасник антипартійної групи» він одержав сувору догану із занесенням до облікової картки. Після цього його направили у м. Асбест Свердловської області, де він працював директором гірничо-збагачувального комбінату. Після XXII з'їзду КПРС рішенням бюро Московського міського комітету КПРС від 23 травня 1962 р. його було виключено з партії. Помер 26 липня 1991 р., встигнувши у 1990 р. заявити, що він «за перебудову, за новаторство» (Аргументы и факты.—1990.—№ 42).

⁴⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 761, арк. 4.